

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

CƏFƏROVA SAMİRƏ ZƏFƏR qızı.

**XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN GÜCLƏNMƏSİ
ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ RƏQABƏT
QABİLİYYƏTLİLİYİNİN YÜKSƏDİLMƏSİ YOLLARI**

İxtisas: 5308.01 - Ümumi iqtisadiyyat

İqtisadi üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtidad elmləri doktoru, professor
Gülşən Zahid qızı Yüzbaşıyeva

Rəsmi opponətlər:

iqtidad elmləri doktoru
Fuad Əlinağı oğlu Qənbərov

iqtidad elmləri doktoru, dosent
Emin Adil oğlu Qəribli

Aparıcı təşkilat:

**Bakı Dövlət Universitetinin
“Dünya İqtisadiyyatı” kafedrası**

Dissertasiya işinin müdafiəsi 13 dekabr 2016 cı il tarixdə saat 14⁰⁰-da AMEA İqtisadiyyat İnstitutunda fəaliyyət göstərən D.01.181 dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, AMEA
İqtisadiyyat İnstitutu.

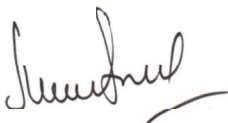
Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 8 noyabr 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.01.181 Dissertasiya Şurasının

**Elmi Katibi, iqtisadi üzrə
fəlsəfə doktoru, docent**

F.Q. Musayeva

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Dünya təsərrüfatının müasir inkişaf mərhələsində, integrasiya prosesinin güclənməsi şəraitində, milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətliliyi problemlərinə böyük önəm verilir. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi probleminin artırılması vəzifəsi hər bir ölkə üçün olduğu kimi, Azərbaycan üçün də aktualdır. Bu ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan transformasiya dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi mərhələsindədir və qloballaşma və regionlaşma proseslərinin güclənməsi şəraitində inkişaf edir. Bu da, öz növbəsində, onunla bağlıdır ki, müasir dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və regionlaşması prosesləri milli iqtisadiyyatın inkişafını, getdikcə, daha çox müəyyən edirlər. Buna görə də, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı, bazar mexanizmlərindən istifadə etmədən, islahatlar prosesini tezləşdirmədən və bazar alətlərini təkmilləşdirmədən, mümkün deyil. Bu problemin öyrənilməsinə belə yanaşma yeni vəzifələri ortaya qoyur: rəqabət qabiliyyətinin artırılması üzrə iqtisadi potensialı olan prioritet sahələrin seçilməsi; xarici iqtisadi rəqabət qabiliyyəti vasitəsi ilə rəqabət münasibətlərinin və mexanizmlərin inkişaf səviyyəsinə təsir edən amillərin və tərkib hissələrinin üzə çıxarılması.

Əsasını innovasiyalar və insan kapitalı təşkil edən dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasını stimullaşdırmaq məqsəduyğundur. Bu innovasiyalar və insan kapitalı ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına dəstək verir və dayanıqlı artım və inkişaf templərini təmin edirlər. Belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf prioritetidir, bu da öz növbəsində, ümumilikdə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına təkan verir. Qarşıda duran məqsədə nail olmaq üçün, passiv ixrac siyasətindən - onun aktivləşməsinə keçmək çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi və artırılması problemi yalnız genişlənmə və xarici bazarlarda iştirakı deyil, eləcə də, idxalın əvəzlənməsi problemini də nəzərdə tutur.

İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması ehtiyacı aşağıdakı amillərlə şərtlənmişdir:

* iqtisadiyyatın yüksək dərəcəli açıqlığı nəticəsində rəqabət qabiliyyəti dünya bazarında ölkənin öz güşəsini müəyyən etmək və əmtəə və xidmətlərə məcmu tələbin payının əldə edilməsinə şərait

yaradır ki, bu da texniki və texnoloji tərəqqiyə və mövcud problemlərin həllinə gətirib çıxarır;

* rəqabət qabiliyyəti maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına yardım edir və bununla da ölkənin büdcə bazasını möhkəmləndirir və sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərin həllini təmin edir;

* rəqabət qabiliyyəti ölkənin iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyini təmin edir, xarici amillərdən asılılığı azaldır və müasir meyillər əsasında prioritetləri müəyyən edə bilən iqtisadiyyatın əsasını qoyur;

* rəqabət qabiliyyəti nəinki təbii resurslardan istifadənin səmərəliliyini, həmçinin onların məhsuldarlığını da təmin edir;

* rəqabət qabiliyyəti, elmin, texnikanın, istehsalın yeni, müasir əlaqə prinsiplərinin inkişafına təkan verir, belə ki, əsas istehsal resursu – bilik və yeni texnologiyalar olur;

* rəqabət qabiliyyəti iqtisadiyyatın strukturunun diversifikasiyasına, iqtisadi artımın məhdudiyyətlərinin azalmasına dəstək verir.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışında qeyd etmişdir ki, «Hal-hazırda bizim əsas məqsədimiz – iqtisadiyyatın diversifikasiyasıdır. Bundan ötrü biz özümüzü dünyanın biznes cəmiyyətinə yalnız əhəmiyyətli coğrafi yerləşməsi və təbii resursları olan ölkə kimi deyil, həmçinin, islahatlara, dəyişikliklərə və diversifikasiyaya tərəfdar olan ölkə kimi göstərməliyik...»¹.

Mövcud olan konkret rəqabət üstünlükləri perspektiv gələcəkdə, bir sıra göstəricilər üzrə dünya rəqabət qabiliyyəti reytingində Azərbaycanın qabaqcıl ölkələr sırasına daxil olmasına dəstək verə bilər. Eyni zamanda, rəqabət qabiliyyəti məsələsi isə, iqtisadiyyatın dayanıqlı və səmərəli inkişafından irəli gələrək, həll edilir. Bu xüsusilə vacibdir, belə ki, iqtisadiyyatın mövcud tarixi inkişaf dövrünün xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, yuxarıda qeyd edilən problemin öyrənilməsi göstərir ki, rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində aparılan tədbirlər hələ çox məhduddur və ümumilikdə az səmərəlidir ki, bu da bir sıra səbəblərlə şərtlənmişdir.

Əsas neqativ səbəblər: rəqabət qabiliyyəti amillərinin idarəedilməsi üzrə kompleks sistemlər hələ də tətbiq edilmir (əsas diqqət, iqtisadiyyatın real sektorunda istehsalın inkişaf problemlərinə deyil, maliyyə siyasəti problemlərinə verilir); yüksək texnoloji istehsal sahəsində hələ də problemlər mövcuddur; xammal istehsalı və emal

¹ Əliyev İ.H. Dünya İqtisadi Forumunun açılışında «Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyayı gələcəyi naminə strateji dialoq» mövzusunda çıxışı. B., 2013, 7-8 aprel.

sahələrinin strukturlarında mövcud olan qeyri-tarazlığa dair rəqabət qabiliyyəti probleminin işlənilib hazırlanmaması, həmçinin, rəqabət qabiliyyətinin strateji tənzimlənməsinin metodoloji və metodiki aspektlərinin işlənilib-hazırlanmaması. Göstərilən bu neqativ vəziyyət rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasına və həyata keçirilməsinə stimullaşdırıcı təsir mexanizminin yaradılmasını tələb edir ki, bu da həmin bu problem üzrə yeni tədqiqatların aparılmasına, «yeni» iqtisadiyyatın formalaşması şəraitində rəqabət xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, eləcə də Azərbaycanın rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasının ilkin şərtlərinin və məhdudiyyətlərinin təhlilinə olan ehtiyacı şərtləndirir ki, bu da aparılan tədqiqatın əhəmiyyətini və aktuallığını müəyyən edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Milli iqtisadi sistemlərin rəqabət qabiliyyəti məsələlərinə həm xarici, həm də yerli iqtisadi ədəbiyyatda böyük diqqət yetirilir. Milli rəqabət qabiliyyətinə təsir edən makroiqtisadi asılılıqların üzə çıxarılmasına, həmçinin dünya təsərrüfatı münasibətlərinin müasir sistemə inteqrasiya şəraitində olan iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı aspektlərinə Azərbaycanın çoxlu sayda iqtisadçı-alimlərinin əsərləri həsr edilmişdir. Onlardan: A.K.Ələsgərov, S.H.Haqverdiyeva, Ş.M.Muradov, Ş.H.Hacıyev, İ.Kərimli, Ə.X.Nuriyev, N.Müzəffərli (İmanov), Ç.M.Abbasov, T.Əliyev, A.Məhərrəmov, İ.H.Aliyev, R.Cəbiyev, F.Qəmbərov, M.Güləliyev, Ç.İsgəndərov, Q.B.Rüstəmbəyov, V.Rüstəmov, A.N.Muradov, Y.Məmmədov və başqaları. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təhlili və müasir dünyanın rəqabət qabiliyyəti məsələləri L.Abalkin, V.Andrianov, M.Afanasyev, M.Qelvanovskiy, S.Qlazyev, E.Qrebenşikov, M.Delyanin, A.Zaxarov, T.İqnatova, V.inozemtsev, M.Kastels, V.Kudrov, S.Kulişov, R.Kuper, V.Kuşlmn, J.J.Lamben, N.Liventsev, D.Lvov, V.Mayevskiy, V.Mau, V.Medvedev, L.Mişsenko, L.Myasnikova, A.Neklessa, V.Ovçinnikov, B.Olin, M.Porter, P.Samuelson, C.Stiqlits, Y.Tinberq, İ.Faminskiy, P.Heyne, E.Hekşer, T.Şevçenko və başqalarının tədqiqatlarına əsaslandırılır. Xarici iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi şəraitində rəqabət qabiliyyətinin və onu müəyyən edən iqtisadi siyasətin müxtəlif aspektlərinin təmin edilməsi problemi üzrə çoxsaylı tədqiqatların olmasına baxmayaraq, iqtisad elmində hələ də, Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və onun dünya bazarında rəqabət üstünlüklərinin formalaşması üzrə bütöv makroiqtisadi strategiya formalaşmamışdır. Bir çoxları, rəqabət qabiliyyəti siyasətini onun

iqtisadi artım və inkişafın dayanıqlılığına, iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişafına təsir nöqtəyi nəzərindən araşdırmırlar. Çətinlik həmçinin ondan ibarətdir ki, hər bir konkret halda mövcud rəqabət qabiliyyəti üstünlüklərini bir çox, qarşılıqlı əlaqədə olan amillərin təsiri nəzərə alınmaqla, müəyyən etmək lazımdır. Beləliklə, problemin aktuallığı və əhəmiyyəti mövzunun seçimini, dissertasiya tədqiqatının məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi – nəzəri-metodoloji əsasların, ölkənin potensial müqayisəli rəqabət qabiliyyəti üstünlüklərinin hərtərəfli öyrənilməsi əsasında Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasına real və obyektiv qiymətin verilməsi, onun təmin edilməsi məsələləri üzrə yanaşmaları və praktiki tövsiyələri əsaslandırmaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə müvafiq olaraq, dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- * ölkənin rəqabət qabiliyyətinin mahiyyəti haqqında nəzəri fikirləri ümumiləşdirmək;

- * iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasına nəzəri-konseptual baxışları tədqiq etmək;

- * iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin tarixi inkişafına qiymət vermək;

- * dünya iqtisadiyyatında ölkənin rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə mövcud metodologiyaları təhlil etmək;

- * müasir inkişaf mərhələsində ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini və xarakterini müəyyən edən ən əhəmiyyətli endogen və ekzogen amillər haqqında elmi baxışları nəzəri cəhətdən tədqiq etmək;

- * rəqabət qabiliyyətinin artırılması sahəsində beynəlxalq təcrübəni qiymətləndirmək;

- * ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması sahəsində idxal, yeni texnologiyaların yayılması və ixrac nəzarəti problemlərinin tədqiqi əsasında, iqtisadiyyatın mövcud inkişaf meyllərini üzə çıxartmaq;

- * dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinin formalaşması zamanı innovasiyaların gücləndirilməsinə olan ehtiyacı əsaslandırmaq;

- * milli iqtisadiyyatın üzə çıxarılmış rəqabət qabiliyyətli üstünlüklərindən irəli gələrək, onun innovasiyalı inkişaf klasterinin təşkili sxemlərini təklif etmək;

* xarici-iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi şəraitində Azərbaycanda ixracın və idxalın əvəzlənməsinin aktivləşməsi istiqamətlərini əsaslandırmaq.

Tədqiqatın obyekti - Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətli milli iqtisadiyyatıdır.

Tədqiqatın predmeti - rəqabət qabiliyyətli milli iqtisadiyyatın inkişafı prosesində formalaşan münasibətlər kompleksidir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işində milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi sahəsində aparılan dövlət siyasəti, milli rəqabət qabiliyyəti konsepsiyaları sahəsində respublikanın, yaxın və uzaq xarici ölkələrin aparıcı iqtisadçı-alimlərinin əsərlərində təqdim edilən müxtəlif nəzəri məktəb və istiqamətlər, Respublika Prezidentinin sərəncam və göstərişləri, Milli Məclisin qanunları, respublikanın Nazirlər Kabinetinin sərəncamları və digər qanunvericilik aktları tədqiq edilir. Tədqiqatın metodoloji əsaslarını, iqtisadi hadisələrin daimi inkişaf və qarşılıqlı əlaqədə tədqiqini müəyyən edən dialektik idrak metodu təşkil edir. Araşdırılan məsələlərin öyrənilməsi zamanı tarixi-müqayisəli təhlil, iqtisadi-statistik qruplaşmalar metodundan, cədvəl və sxemlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik hesabatları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin işləmələri və faktiki məlumatları, Dünya İqtisadi Forumunun, Beynəlxalq Valyuta Fondunun statistik məlumatları, dövlət hakimiyyət orqanlarının proqnoz və proqram araşdırmaları, mətbuatda və İnternet şəbəkəsində təqdim olunan yerli, rusiyalı və xarici ölkə iqtisadçılarının tədqiqatlarının nəticələri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

* iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşması əsaslarının öyrənilməsinə nəzəri-konseptual yanaşmaların tədqiqi əsasında dünya təsərrüfatının formalaşmasının və rəqabətqabiliyyətliliyin inkişafının dörd əsas mərhələsi müəyyən edilmişdir;

* dissertasiyada, son illər ərzində Azərbaycanda iqtisadi inkişafın tədqiqi kontekstində, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın iqtisadçı-alimlərinin rəqabətqabiliyyəti fenomeninə nəzəri-konseptual yanaşmaları kompleks şəkildə öyrənilərək, ümumiləşdirilmiş və bunun əsasında müəllif yanaşması irəli sürülmüşdür;

* ölkənin xarici-iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi şərtlərinin amillər üzrə təhlili əsasında milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas şərtləri müəyyən edilmişdir;

* yeni texnologiyaların idxalı zamanı Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, həmçinin, ixraca nəzarət problemləri müəyyən edilmişdir;

* ən əhəmiyyətli endogen və ekzogen amillər haqqında olan elmi-praktiki təsəvvürlər üzrə aparılan tədqiqatlar əsasında, müasir inkişaf mərhələsində ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi və xarakteri müəyyən edilmişdir;

* dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinin formalaşması zamanı innovasiya komponentinin gücləndirilməsi şərtləri üzə çıxarılmış, həmçinin milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və onun innovasiyalı inkişaf klasterinin təşkil edilməsi yolları təklif edilmişdir;

* xarici iqtisadi əlaqələrin güclənməsi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolları üzrə ümumi nəticələr ifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

* xarici-iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi şəraitində ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması sahəsində idxal, yeni texnologiyaların yayılması və ixrac nəzarəti problemlərinin tədqiqi əsasında, iqtisadiyyatın mövcud inkişaf meyilləri üzə çıxarılmışdır; ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə gözlənilən təhdidlər spektri üzə çıxarılmışdır;

* dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasına yönəldilmiş strateji qərarların təhlili aparılmışdır; ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında məqbul iqtisadi inkişaf və modernizasiya zərurəti əsaslandırılmışdır;

* dünya bazarında vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə, ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üzrə əsas istiqamətlər və konkret təkliflər müəyyən edilmişdir.

Konkret nəticə və təkliflərdən, ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi sahəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması zamanı praktiki yardım kimi istifadə edilə bilər.

Bu məsələlərin həlli müasir inkişaf mərhələsində ölkə qarşısında duran əsas vəzifələr kontekstində iqtisadiyyatın başlıca problemlərinin müəyyən edilməsinə yardım edə bilər. Müəllifin fikrincə, xarici iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi nəzərə alınmaqla, ölkənin rəqabət

qabiliyyətinin formalaşmasının perspektiv istiqamətlərini məhz bu mövqedən təhlil etmək və müəyyənləşdirmək lazımdır. Əldə edilmiş nəticələr «İqtisadi nəzəriyyə», «Dünya iqtisadiyyatı» fənnlərinin, ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması problemlərinə həsr edilmiş xüsusi kursların tədrisi zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli konfranslarda etdiyi çıxışlarında aprobasiyadan keçmişdir. Dissertasiya i^oinin əsas məzmunu, ümumi həcmi 5,2 çap vərəqi olan 11 elmi məqalə və tezislərdə əks etdirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, 183 səhifə təşkil edir. Dissertasiya işində 15 cədvəl, 1 diaqram və 5 sxemdən istifadə edilmişdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

GİRİŞ

Fəsil I. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin elmi-konseptual əsasları: nəzəri və metodoloji əsaslar

1.1. Rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında nəzəri-konseptual baxışlar və onların mahiyyəti

1.2. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin müəyyən edilməsinin metodoloji aspektləri və onun xüsusiyyətləri haqqında elmi təsəvvürlər

1.3. Rəqabət qabiliyyətinin inkişafında beynəlxalq təcrübə və ölkələrin reytinginin bu istiqamətdə müəyyən edilməsi

Fəsil II. Xarici-iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin inkişafının müasir vəziyyəti və artırılması amillərinin təhlili

2.1. Xarici-iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi şəraitində milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması amillərinin təhlili

2.2. Yeni texnologiyaların idxalı və yayılması zamanı Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi və ixrac nəzarəti problemləri

2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf meyləri və rəqabət qabiliyyəti problemləri

Fəsil III. Xarici iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolları

3.1. Dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinin formalaşması zamanı innovasiyaların gücləndirilməsi

3.2. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti və onun innovasiyalı inkişafının klasterinin təşkili

3.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi şəraitində ixracın aktivləşdirilməsi və idxalın əvəzlənməsi

Nəticə və təkliflər

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

MÜDAFİƏYƏ TƏQDİM EDİLƏN ƏSAS MÜDDƏALAR

1. Dissertasiya işində, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin formalaşması əsaslarının öyrənilməsinə nəzəri-konseptual yanaşmaların mahiyyətinin tədqiqi əsasında, dünya təsərrüfatının formalaşmasının və rəqabət qabiliyyətinin inkişafının dörd əsas mərhələsi üzə çıxarılmışdır.

Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması məsələsi bütün ölkələr üçün aktualdır. Regionlaşma və qloballaşma proseslərinə məruz qalan və transformasiya şəraitində olan Azərbaycan da bu məsələdə istisna deyil. Transformasiya dövrünə adekvat olan bütün amillərin dinamizmi və dəyişkənliyi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin formalaşması və təkmilləşdirilməsi mexanizminin yaradılmasının mümkün olmasının əsaslandırılmasına istiqamətlənmiş nəzəri konsepsiyanın öyrənilməsinə olan ehtiyacı müəyyən edir. Rəqabət şəraitində potensial mübarizə imkanlarının formalaşması çətinləşir və bu da, öz növbəsində, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, fəaliyyəti və inkişafına dair elmi-əsaslandırılmış konsepsiyaların axtarılmasını tələb edir. Cədvəl 1-də (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir), biz, dünya təsərrüfatının formalaşması xüsusiyyətlərini və onun rəqabət qabiliyyətinin inkişafı mərhələlərini göstəririk.

Dünya təsərrüfatının formalaşması və rəqabət qabiliyyətinin inkişafı mərhələləri

Dövlər	Bü dövrə xas olan xüsusiyyətlər
1-ci mərhələ XV-XVII əsrlər	Dünya bazarının genezisi – böyük coğrafi kəşflər, müstəmləkələrin yaranması, manufakturaların inkişafı, əmtəələrin ölkələrarası hərəkəti Bu mərhələdə, Avropada (İngiltərə, Hollandiya, Fransa), bazar iqtisadiyyatının formalaşması başlanmışdır, o cümlədən, Şərq və Qərb arasında əlverişli ticarət əlaqələri yaranmışdır. Bütün bunlar yeni bazarların formalaşması üçün əsas idi, o cümlədən, bazar təsnifləşdirilmişdir (kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye və s.). Bütün bunlar müxtəlif malların bazara çıxarılmasına imkan yaratmışdır. Bizim fikrimizcə, bunu, geniş profilli əmtəə bazarının yaradılmasında mühüm istiqamət kimi qiymətləndirmək olar.
2 – ci mərhələ XVIII-XIX əsrlər	Beynəlxalq əmək bölgüsünün formalaşması – sənaye çevrilişi, burjua inqilabı, maşın industriyasına keçid, müstəmləkə ekspansiyası, səmərəli nəqliyyat və rabitə vasitələrinin yaranması, əmtəə və xidmətlərin dünya ticarəti, kapital ixracı, dayanıqlı beynəlxalq əlaqələrin yaranması Bu mərhələ, konkret rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasına təkan vermişdir
3-cü mərhələ XIX-cu əsrin sonu – XX-ci əsrin ortaları	Dünya təsərrüfatı sisteminin formalaşması – elektrotexniki inqilab, dünyanın iqtisadi bölgüsü, kapital miqrasiyası, müstəmləkəçilikə qarşı hərəkət, əmtəələrin və onların istehsal amillərinin beynəlxalq yerdəyişməsi, dünya təkraristehsal prosesinin inkişafı <i>Bu mərhələ, global industrial ölkələrin yaranmasına, rəqabətqabiliyyətli bazarların təkmilləşdirilməsinə, yeni rəqabət üstünlüklərinin yaranmasına səbəb olmuşdur (kütləvi əmtəə istehsalı, əmtəələrin çeşidinin artması, lojistikanın və onun strukturunun inkişafı, bazar qiymətlərinin dəyişkənliyi və inflyasiya prosesləri, elmi-texniki inkişaf)</i>
4 – cü mərhələ XX-ci əsrin ortaları – XXI-ci əsrin başlanğıcı	Geoiqtisadi sistemin fəaliyyəti – informasiya – texnoloji və bioloji inqilab, təsir sahələrinin yenidən bölüşdürülməsi, siyasi və iqtisadi transformasiyalar, əksmüstəmləkələşmə, geoiqtisadi məkanda iqtisadi və maliyyə resurslarının hərəkəti, təsərrüfatın virtuallaşması, beynəlxalq təkraristehsal tsikllərinin formalaşması, regionlaşma və qloballaşma proseslərinin implikasiyası <i>Son yüz ildə iqtisadi inkişaf prosesləri son həddə qədər rəqabət qabiliyyəti amilinin artmasına səbəb olmuşdurlar. Belə</i>

<i>ki, yeni əmtəələr, bazara yeni baxışlar gətirmiş, müasir, rəqabət qabiliyyətli əmtəə və xidmətlərin istehsalı aktual olmuşdur. Eləcə də, XX-ci əsrin ikinci yarısında, dayanıqlı inkişafa baxışların formalaşması başlananda, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin tənzimlənməsinə münasibətlər də dəyişilmişdir.</i>

Cədvəldən göründüyü kimi, dünya təsərrüfatının formalaşması müəyyən mərhələlərdən keçmişdir. Bu gün, dünya təsərrüfatı inkişafının aparıcı qanunauyğunluğu olan qloballaşma prosesi, dünya iqtisadiyyatına xas olan digər qanunauyğunluqları da istisna etmir və onlarla mürəkkəb ziddiyyətlər təşkil edir.

2. Son dövrlərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının tədqiqi kontekstində, dissertasiya işində, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın iqtisadçı-alimlərinin rəqabət qabiliyyəti fenomeninə nəzəri-konseptual yanaşmaları kompleks şəkildə öyrənilərək, ümumiləşdirilmiş və bunun əsasında müəllif yanaşması irəli sürülmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadçıları iqtisadiyyat və iqtisadi inkişafın rəqabət qabiliyyəti ilə əlaqəsini geniş aspektdə tədqiq etmişdirlər. Belə ki, i.e.d., professor Nazim Müzəffərlinin (İmanovun) fikrincə, «tam və dolğun dövlətlərarası müqayisələrin aparılması üçün inteqral göstəricilərdən istifadə etmək lazımdır ki, bunlardan biri də – ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətidir. Hər bir ölkə aşağıdakı meyarlar üzrə rəqabət qabiliyyətli olmağa çalışır:

- Dinamik iqtisadi inkişafın mütləq ilkin şərtləri olan, siyasi sistemin dayanıqlılığı və səmərəliliyi;
- Fiziki infrastrukturun səviyyəsi (o cümlədən, nəqliyyat və energetika infrastrukturu üzrə)
- İş qüvvəsinin keyfiyyəti (ixtisaslaşma səviyyəsi);
- Sahibkarlıq fəaliyyəti, o cümlədən xarici investisiyalar üçün yaradılan şəraitin əlverişli olması;
- Sosial-mədəni mühitin komfortluluğu və müxtəlifliyi

Göstərilən parametrlərin hər birini, ayrı-ayrılıqda, rəqabət qabiliyyəti məcmusu kimi araşdırmaq olar»².

AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., professor Şahbaz Muradovun fikrincə, istənilən sahənin, konkret olaraq, iqtisadiyyatın, rəqabət qabiliyyətinin

² Гаджиев Ш., Музаффарли Н. (Иманов), Мамедов Р., Набиева С. Экономическая трансформация в Азербайджане: достижения и проблемы // Кавказ и глобализация. Б.: 2008, №4, том 2, с.57-73.

artırılması, bu və ya digər sahədə kadrların səmərəli hazırlanmasından və sonradan onların məşğulluğunun təmin edilməsindən birbaşa asılıdır³. AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., professor Əli Nuriyevin fikrincə, «sənaye – iqtisadiyyatın əsas sahəsidir və burada yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi həyata keçirilir və beləliklə, rəqabət qabiliyyətli, səmərəli və innovasiyalara istiqamətlənmiş məhsulun yaranmasına şərait yaradılır»⁴. Professor Rauf Cəbiyevin fikrincə, iqtisadiyyatın restrukturizasiyasının əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri – ölkənin innovasiya potensialının təkmilləşdirilməsi və bu yolla, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasıdır.⁵ Professor Tərbiz Əliyev rəqabət qabiliyyətinin artırılması yollarını innovasiya siyasətinin inkişafı və səmərəliliyində görür.⁶ İqtisad elmləri doktoru Fuad Qəmbərovun fikrincə, ölkənin gücü yalnız təbii ehtiyatların və hərbi qüvvənin mövcudluğu ilə deyil, istehsal edilən rəqabət qabiliyyətli məhsulla da qiymətləndirilir. Ölkədə istehsal edilən əmtəə və xidmətlər nə qədər rəqabət qabiliyyətli olsalar, ölkə də bir o qədər, dünya müstəvisində daha çox rəqabət qabiliyyətli olar, iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəliliyi artar və nəticədə, əhalinin həyat səviyyəsi də qalxar.⁷ Professor H.Rüstəmbəyovun fikrincə, ölkənin rəqabət qabiliyyəti potensial istehsal amillərinin yüksək səmərəliliyi və yüksək həyat səviyyəsindən və s. asılıdır.⁸

Beləliklə, metodoloji fərqlərin olmasına baxmayaraq, mürəkkəb kateqoriya olan və mühüm iqtisadi və sosial problem kimi təzahür edən milli rəqabət qabiliyyətinin əhəmiyyəti qeyd edilir. Müasir tədqiqatların

³ Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 2004, 656 s., səh. 482

⁴ Nuriyev Ə. Azərbaycan regionlarında sənaye məhsulu istehsalının davamlı artımı: nailiyyətlər, problemlər və perspektivlər // AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, region və sahə iqtisadiyyatı, 2015 № 1, s. 44-49

⁵ Джабиев Р. Социально-экономическое развитие Азербайджанской Республики за годы независимости. Баку: 2005 г, 418 с, с.7

⁶ Əliyev T. Regional innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi. AMEA Elmi İnnovasiya Mərkəzi. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 272 s.

⁷ Qənbərov F. Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım. Bakı: Elm, 2012, 448 c., c.175

⁸ Rüstəmbəyov H. Milli İqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətliliyin təmin olunmasının nəzəri metodoloji əsasları / kollektiv monoqrafiya – Rəqabət qabiliyyətlilik şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı problemləri. Bakı: Avropa, 2014, 200 s., səh. 7

nəticələrinin təhlili göstərir ki, bu gün, dünya bazarında qarşılıqlı əlaqədə olan sahələrin klasterləri rəqabət apardığına görə, sahələrin və müəssisələrin rəqabət qabiliyyəti problemi ön plana çıxır. Buna görə də rəqabət qabiliyyəti, mahiyyət etibarilə, iqtisadiyyatın əsas sahələrinin rəqabət qabiliyyətindən asılıdır. Bizim fikrimizcə, rəqabət qabiliyyətinin mövcud tərifləri bir birinə ziddiyyət təşkil etmirlər. Onlar, rəqabət qabiliyyəti probleminin müxtəlif aspektlərini göstərirlər. Bunlardan irəli gələrək, rəqabət qabiliyyəti – dövlətin dəstəyi ilə iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafını göstərən obyektiv prosesdir, və, şirkətlərin, sahələrin, əmtəələrin rəqabət qabiliyyəti səviyyəsindən asılı olaraq, kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının birləşdirilməsi sayəsində, əhalinin həyat səviyyəsinin artmasına və iqtisadiyyatın dayanıqlı artımına kömək edir.

3. Dissertasiya işində, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinin ilkin şərtlərinin amillər üzrə təhlili əsasında, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas şərtləri müəyyən edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, iqtisadi açıqlığın dərəcəsi artdıqca, sosial-iqtisadi inkişafın daxili və xarici amillərinin nisbəti də dəyişilir: daxili amillərin təsiri azalır, xarici amillərin təsiri isə artır.

Xarici iqtisadi əlaqələr, özünü, Azərbaycanın iqtisadi artımı və inkişafının başlıca amilləri kimi bürüzə verirlər. Xarici ticarətin imkanlarından real istifadə, strateji məqsəd olan innovasiyalı inkişaf yoluna keçidə yardım edir, daxili istehlak bazarını diversifikasiya edərək, müasir bazar təsərrüfatı metodlarından istifadəni dəstəkləyir.

İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını vacib edən ilkin şərtləri aşağıdakı kimi təsnifləndirmək olar:

- İqtisadiyyatın açıqlığının yüksək dərəcədə olması;
- Rəqabət qabiliyyətli sahələrin və müəssisələrin maliyyə vəziyyəti (məsələn, yanacaq və xammaldan əldə edilən gəlirlər) sosial-iqtisadi məsələlərin həllini təmin edən ölkə büdcəsinin əsasını təşkil etməsirlər;
- Rəqabət qabiliyyəti nəinki iqtisadi, eləcə də siyasi təhlükəsizliyi təmin edir, mövcud meyllərdən irəli gələrək, prioritetlərin müəyyən edilməsinə yardım edir;
- Rəqabət qabiliyyəti təbii resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir. Xammal ixracı üzrə ixtisaslaşma səbəbindən, daxili tələbin genişlənməsi iqtisadi artımın əsas amili olur, aşağı səviyyəli keyfiyyət göstəriciləri isə idxal olunan malların həcmi artırır. Buna görə də, yalnız dünya bazarında boşluqların tapılması deyil, məhsulun keyfiyyəti və istehsalın səmərəliliyinin artırılması hesabına daxili bazarda öz

mövqələrinin gücləndirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əmtəə rəqabətindən texnologiyaların rəqabətinə keçid də çox vacibdir;

➤ Rəqabət qabiliyyəti elmtutumlu məhsulların istehsalına əsaslanır, deməli, o – elm, texnika və istehsalın yeni əlaqə prinsiplərinin inkişafıdır;

➤ Rəqabət qabiliyyəti iqtisadi artımı və dünya bazarına çıxışı təmin edən strukturun mövcud olmasını nəzərdə tutur.

Ölkənin rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə ən çox yayılmış metodiki yanaşmalar arasında əsas yeri, Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal rəqabət qabiliyyəti indeksinin hesablanması metodikaları tutur. Bu indeksin hesablanması, ölkənin iqtisadi inkişafını müəyyən edən 113 göstərici əsasında aparılır. Bu göstəricilər isə, öz növbəsində, 12 standart göstəricidə əks etdirilir (bax.Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Qlobal rəqabət qabiliyyəti reytingi

Ölkə	reyting	indeks	reyting	indeks	reyting	indeks
	2014-2015		2015-2016		2016-2017	
İsveçrə	1	5.7	1	5.76	1	5.8
Sinqapur	2	5.6	2	5.68	2	5.7
ABŞ	3	5.5	3	5.61	3	5.7
Almaniya	5	5.5	4	5.53	5	5.6
Böyük Britaniya	9	5.4	10	5.43	7	5.5
Cənubi Koreya	26	5	26	4.99	26	5.0
Çin	28	4.9	28	4.89	28	5.0
Estoniya	29	4.7	30	4.74	30	4.8
Azərbaycan	38	4.5	40	4.50	37	4.6
Latviya	42	4.5	44	4.45	49	4.4
Türkiyə	45	4.5	51	4.37	55	4.4
Qazaxıstan	50	4.4	42	4.48	53	4.4
Rusiya	53	4.4	45	4.44	43	4.5
Ermənistan	85	4	82	4.01	79	4.1

Mənbə:<http://gtmarket.ru/news/2016/09/28/7304>. Dünya İqtisadi Forumunun məlumatları əsasında, müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-2017-ci illərin göstəricilərinə görə, Azərbaycan 37 – ci yerdədir ki, bu da, ümumilikdə, müsbət göstəricidir. Lakin belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dünya bazarına elmtutumlu və innovasiyalı əmtəə və xidmətlərlə çıxır

və bu da bizim ölkə üçün heç də məqsədəuyğun deyil. Bizim fikrimizi Azərbaycan Respublikasının rəsmi statistik məlumatları da təsdiq edirlər. Bu məlumatlara əsasən, ixracın strukturunda neft məhsullarının ixracının payı çox böyükdür.

Birinci sıralarda duran ölkələrin reytingini təhlil edərkən, qeyd etmək istərdik ki, onlar dünya bazarına özlərinin rəqabət qabiliyyətli, innovasiyalı və yüksək elmtutumlu əmtəə və xidmətləri ilə çıxırlar. Bu meylləri nəzərə alaraq, elmtutumlu və innovasiyalı əmtəə və xidmətlərlə Azərbaycanın dünya bazarına çıxışını təmin etmək daha məqsədəuyğun olardı.

Rəqabət qabiliyyətinin artırılması problemi 2020-ci ilə qədər ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanmasında əsas məsələlərdən biridir. İqtisadi inkişafın davamlılığının və dayanıqlılığının təmin edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun da əsasında ölkənin elmtutumlu dayanıqlı üstünlükləri durur. Beləliklə, pozitiv və neqativ amilləri də qeyd etmək lazımdır ki, onları da ölkənin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə almaq lazımdır. (Cədvəl 3). Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir).

Cədvəl 3

Dayanıqlı üstünlüklərə nail olmağa yardım edən və onların qarşısını alan amillər

pozitiv	neqativ
➤ Dünya xammal bazarlarında (ilk növbədə enerji bazarlarında) mövcud olan əlverişli konyunktur nəticəsində, makroiqtisadi və maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması ➤ Texnologiyalar sahəsində mövcud olan potensial və kadr potensialı ➤ Bazar islahatları sahəsində, vergiqoyma sahəsində nailiyyətlər, dünyada gedən proseslərə uyğunlaşma	➤ İqtisadiyyatın xammal üzrə istiqamətlənməsi ➤ Yerli istehsal mallarına daxili istehlak tələbinin aşağı səviyyədə olması; ➤ Aşağı innovasiyalılıq səviyyəsi ➤ İqtisadiyyatın struktur deformasiyası

Deyə bilərik ki, yalnız, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması məsələlərinə kompleksli və sistemli yanaşma, ölkənin

maraqlarını təmin edən vahid inkişaf strategiyasının əsasını yaradır. Azərbaycanın ixrac strukturu müəyyən məhsullar üzərində ixtisaslaşmışdır və bu da, dünya bazarının tələblərinə yaxınlaşmaq üçün onun diversifikasiya olunmasını tələb edir.

Bu, öz növbəsində, ixrac səbətinin məhsuldarlığının müəyyən edilməsinə olan tələbatı üzə çıxarır, çünki onun tərkib hissələrinin müəyyən edilməsi çox vacibdir.

4. Dissertasiya işində, yeni texnologiyaların idxalı və yayılması zamanı, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, eləcə də, ixrac nəzarəti problemləri müəyyən edilmişdir.

İqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsinin müxtəlif müəyyənətmə variantları vardır. Onların əksəriyyəti, ölkənin ümumi iqtisadi inkişaf xarakteristikaları arasında itən bir çox parametrlərdən istifadə edirlər. Bununla əlaqədar olaraq, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə müəyyən tədbirləri işləyib hazırlamaq çox çətindir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, yeni texnologiyaların tətbiqi heç də hər zaman uğur gətirmir və onlarla bərabər, risklər də əmələ gəlir. Buna görə də, mövcud şəraitdə, dövlət təminatı sistemi (daxili və xarici təhlükələrdən müdafiəni təmin edən) vasitəsi ilə, ümumilikdə isə, iqtisadi münasibətlərin vəziyyəti vasitəsi ilə, iqtisadi təhlükəsizliyə yanaşmalar səmərəli hesab edilə bilər. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi gəlirliliyin artırılmasına dəstək verir. İnnovasiyalar istehsalat tətbiq edilərkən, ehtimal olunur ki, məhsulun istehlak xüsusiyyətləri artırılacaq, yeni texniki və tətbiqi elmi nailiyyətlərin, innovasiyaların və texnoloji proseslərin əldə edilməsi nəticəsində uğur qazanılacaq.

Son illərdə, həm daxili, həm də xarici bazarlarda olan əlverişli şərait Azərbaycanın idxal və ixracının, xarici ticarət dövriyyəsinin artımına dəstək vermişdir. Daxili bazarda yerli xammala, məhsullara tələbat onun istehsal imkanlarından aşağıdır və bu da idxalın artmasına səbəb olmuşdur. Məcmu daxili tələbin artımı (son istehlak və yığım) idxalın genişlənməsini stimullaşdırırdı.

İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti nöqtəyi nəzərdən, manatın məzənnəsindən istifadə edən iki yol mümkündür: aşağı məzənnə və yuxarı məzənnə. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda aşağı məzənnə və tariflərdən istifadə edilirdi. İxracın artırılması üçün iş qüvvəsinin dəyəri aşağı, daxili bazar geniş, ixrac və idxal kvotaları aşağı səviyyədə, idxalla müqayisədə, qeyri-neft ixracının həcmi daha az idi. Aşağı məzənnənin çatışmazlıqları, aşağı texnoloji və yüksək əməkintutumlu

istehsal, daxili bazarda aktivlərin ucuz olması (bu da onların xarici kapitalın nəzarəti altına keçməsinə səbəb olur), xarici borclanmanın ödənilməsinin pisləşməsindən ibarətdir. Buna görə də, Azərbaycan xarici valyutanın yüksək məzənnəsinə keçidi tədricən həyata keçirir və bu da ixracda yüksək texnoloji məhsulların artımına dəstək verir; investisiyaların xarici texnologiyalara, avadanlığın idxalına istiqamətlənməsini; texnoloji yenidənqurmaya və fondların yenilənməsinə irimiqyaslı investisiyaların həyata keçirilməsini təşviq edir; infrastrukturun inkişafını, sosial xərclərin artımını, ordunun yenidən silahlanmasını və inkişafını, hərbi-sənaye sahəsinin yaradılmasını dəstəkləyir. Azərbaycan bu iki istiqaməti balanslaşdırma bilmiş və sənaye siyasətinin aparılması yolu ilə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə keçmişdir (strateji planlaşdırma və makroiqtisadi şəraitin yaradılması, strateji planlaşdırma, regional və sahəvi inkişaf strategiyası, daxili bazarın potensialından istifadə, dövlət dəstəyi hesabına daxili bazarda yerli istehsalçıların xüsusi çəkisinin artması, dövlət satınalmaları və ya sənayenin maliyyələşdirilməsi). Bununla əlaqədar olaraq, neftdən əldə edilən gəlirlərin struktur yenidənqurması və vəsaitlərin gəlirliliyinin artırılması, onların inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilməsi həyata keçirilir. Nəticədə, xarici ticarətin vəziyyətinin keyfiyyət göstəriciləri onunla şərtlənir ki, hal-hazırda iqtisadiyyat, istehsal amillərinə əsaslanan rəqabətin inkişafı mərhələsində durur ki, bu da, investisiyalar da əlavə olunmaqla, rəqabət üstünlüklərinin mənbələrinin genişləndirilməsini tələb edir.

5. Ən vacib ekzogen və endogen amillər haqqında elmi-praktiki təsəvvürlərin tədqiqi əsasında müasir inkişaf mərhələsində ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti səviyyəsi və xarakteri müəyyən edilmişdir.

Bu problemin tədqiqində, müasir inkişaf mərhələsində ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti səviyyəsini müəyyən edən endogen və ekzogen amillərə böyük diqqət yetirilir. Azərbaycan üçün əsas məqsəd - xammal ixracından elmtutumlu, innovasiyalı hazır məhsul ixracına dayanıqlı keçidin təmin edilməsidir. Buna görə də, ixracı təşviq edən, düşünülmüş iqtisadi siyasət aparılmalı, texniki və elmtutumlu məhsulların istehsalında beynəlxalq kooperasiyadan istifadə edilməli, ixracın strukturunun yüksək tələbatlı məhsul və xidmətlərlə zənginləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Bu, iqtisadiyyatın və xüsusən də

sənayenin modernləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsinə, dünya bazarında yeni prioritet istiqamətlərin inkişaf etdirilməsinə dəstək verəcəkdir.

Müəyyən şərait (yüksək emal dərəcəsinə malik son məhsulun buraxılışı üzrə tamamlanmış yerli rəqabət qabiliyyətli istehsal, daxili ödəniş qabiliyyətli tələbin mövcud olması və onun təmin edilməsi, dünya bazarında müvafiq xanaların əldə edilməsi və s. şərtlər) mövcud olarsa, dayanıqlı, ixracı genişləndirən artım iqtisadi artımın aparıcı tərkib hissəsi ola bilər. İqtisadiyyatın inkişafı dövründə struktur-texnoloji modernləşmənin aparılmasında müsbət nailiyyətlər sistemli şəkildə, nəzəri cəhətdən əsaslandırılaraq, planlı şəkildə və praktiki tətbiq olunmaqla, ölkədə mövcud olan şəraitə uyğun olaraq, həyata keçirilir.

Ölkə üçün, iqtisadiyyatın modernləşməsi və inkişafı siyasəti aşağıdakılardan irəli gəlməlidir: struktur dəyişikliklərinin və qlobal sosial-iqtisadi inkişaf perspektivlərinin dəqiq anlaşılması; yeni texnoloji əsaslarda dayanıqlı artımın təmin edilməsi üçün milli rəqabət üstünlüklərinin aşkar edilməsi, belə ki, neqativ və pozitiv effektlər, köhnəlmiş istehsalların yeniləri ilə əvəzlənmə sürəti ilə müəyyən edilirlər. Azərbaycan üçün, rəqabət qabiliyyəti probleminin həlli – ixrac fəaliyyətini səmərəli diversifikasiya etməyə və milli maraqlara uyğun olan strateji məsələlərin həllini təmin edən ən vacib şərtidir. İqtisadiyyatın mineral-xammal ehtiyatlarının ixracından asılılığı səbəbindən, milli rəqabət qabiliyyəti xarici və daxili riskləri azaldır. Bununla əlaqədar olaraq, hökumət tərəfindən innovasiyalı inkişaf yoluna keçid «bilik-bazar» texnoloji koridorunun formalaşmasını müəyyən edir. Bu texnoloji koridor, yəni, texnologiyaların ötürülməsini, qayda, normativ aktlar sisteminin yaradılmasını təmin edən institutlar, elə milli innovasiya sisteminin formalaşması deməkdir. Buna görə də, milli rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi nəinki sahə və sektorun, milli rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi və dünya təsərrüfat sisteminə daxil olması amili kimi ümumilikdə iqtisadiyyatın qarşısında duran bir vəzifədir.

6. Dissertasiya işində, dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinin formalaşması zamanı innovasiyaların gücləndirilməsi şərtləri üzə çıxarılmış, eləcə də, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolları və onun innovasiyalı inkişafının klasterinin təşkili təklif edilmişdir.

Dünya bazarlarında artan rəqabət, qeyri-stabil maliyyə-iqtisadi vəziyyət, dövlətləri, stabil iqtisadi artım yollarının axtarışına və mövcud

rəqabət qabiliyyəti üstünlüklərindən istifadə etməklə, inkişafı dəstəkləməyə məcbur edir. Ölkələr, sənayenin modernləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətli məhsul buraxılışı məqsədi ilə, xarici investisiyaları və texnologiyaların cəlb edilməsi üzrə tədbirlər işləyib hazırlayır və onları həyata keçirtməyə çalışırlar.

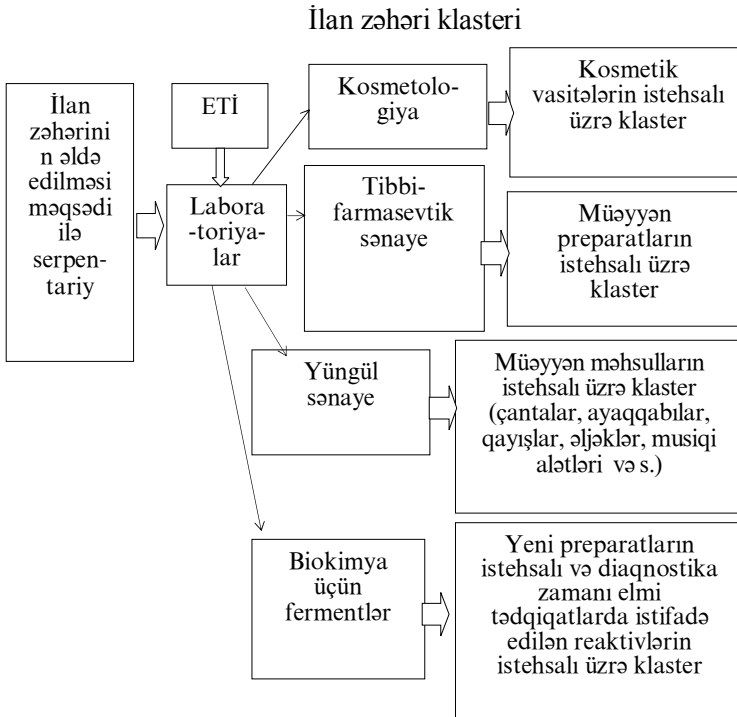
Yeni texnologiyaların əldə edilməsi hesabına rəqabət qabiliyyətli potensialın formalaşmasında iki yanaşma mövcuddur: 1) tanınmış texnologiyalara, məhsul növlərinə və ticarət markalarına lisenziyaların və nou-hauların əldə edilməsi; 2) yerli elmi-texniki potensiala güvənmə.

Ayrı-ayrı kiçik və orta müəssisələrin bazarda uğurlu ola bilməməsinə baxmayaraq, kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, Dünya bazarlarında Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətinin artmasının əsas şərtlərindən biridir. Azərbaycanda üstünlük iri biznesə verilir, kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi isə hələ də aşağı səviyyədə qalmaqdadır.

Klaster-şəbəkə modellərinin formalaşması innovasiyalı sahələrin inkişafına dəstək verir, belə ki, klasterlər birbaşa xarici investisiyaları cəlb edir və xarici iqtisadi inteqrasiyanı aktivləşdirir, klasterin tərkibinə daxil olan müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması hesabına texnoloji bazanın səviyyəsini, iqtisadi artımın keyfiyyətini yüksəldirlər. Klasterlərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və texniki əsaslarının gücləndirilməsi, elmin, dövlətin və biznesin qarşılıqlı əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılmasına dəstək verir. Klaster yanaşması iqtisadi siyasətin reallaşmasının prioritet metodlarından biridir.

Hökumət, iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf yoluna keçməsinə, yəni, yalnız innovasiya aktivliyinin artırılmasını deyil, keyfiyyət dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi məqsədini qarşıya qoymuşdur. Keyfiyyət dəyişiklikləri üçün, elmtutumlu sektorlarda və iqtisadiyyatın digər strateji əhəmiyyətli sektorlarında kiçik müəssisələrin artırılması məqsəduyğundur. Bu, yeni texnologiyaların və digər innovasiyalı məhsulların işlənib hazırlanmasına, istehsalına və yayılmasına səbəb olur. Kiçik müəssisələr çevik və möbildirlər, daha az xərc sərf etməklə və daha tez bir zamanda texniki yenidənqurma, yeni texnologiyaların, innovasiyalı araşdırmaların tətbiqini həyata keçirirlər. Kiçik müəssisələrin klasterlərdə birləşdirilməsini, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, modernləşmə və texnoloji yenilənmə problemlərinin həllinə dəstək verən strateji innovasiya kimi müəyyənləşdirmək olar. (Sxem 1. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

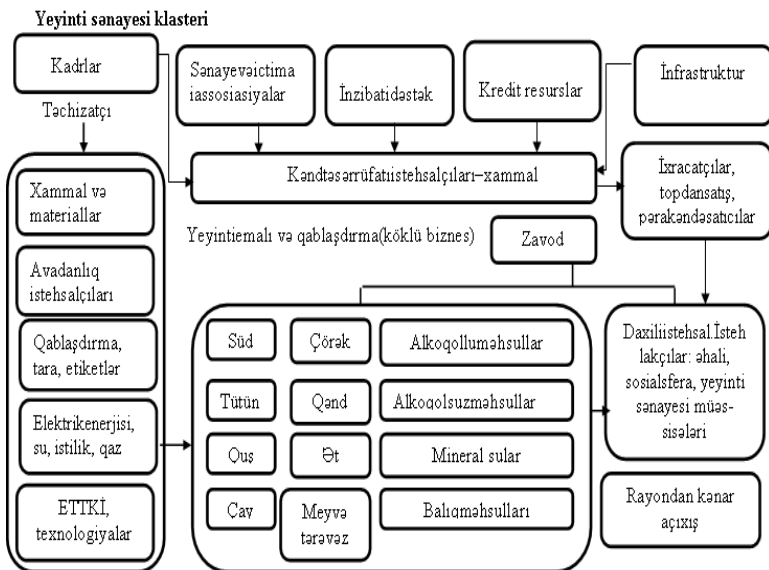
Sxem 1.

Klasterlərin inkişafı və təşkili sahəsində mövcud olan xarici təcrübə göstərir ki, inkişafın bu forması pul vəsaitlərinin əlverişli investisiyasıdır. Klasterlər müvafiq təşkilatların işini daha da aktivləşdirir, eləcə də, elmi axtarışlar üçün əlverişli şərait yaradaraq, ölkənin innovasiya fəaliyyətinin və rəqabət üstünlüklərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Yeyinti sənayesinin inkişafı iqtisadiyyatın və ümumilikdə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatının strateji əhəmiyyətli inkişaf amillərindən biridir. Yeyinti sənayesi sahəsində klaster sisteminin inkişafı Azərbaycan üçün məqsədəuyğundur, belə ki, onun inkişafı üçün bütün ilkin şərtlər mövcuddur. (Sxem 2. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir).

Sxem 2.

Bizim fikrimizcə, yuxarıda adı çəkilənlərin həyata keçirilməsi, nəinki sənayenin, eləcə də bütün iqtisadiyyatın səmərəli strukturunun əsasının yaradılmasına, idxalın əvəzlənməsinə və ixracın aktivləşdirilməsinə dəstək olacaqdır.

7. Dissertasiya işində, xarici iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolları üzrə ümumi nəticələr təklif olunmuşdur.

XX-ci əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində, dünya bazarlarında rəqabətin güclənməsi və vəziyyətin mürəkkəbləşməsi, SSRİ-nin dağılması və təsərrüfat əlaqələrinin pozulması nəticəsində, bizim ölkəmiz qarşısında iqtisadi inkişaf modelinin seçimi problemi durmuşdur, belə ki, Azərbaycan, inkişafının əsasını təbii resurslar təşkil edən ölkələr sırasındadır. İqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olması, birtərəfli xarakter daşıyan xarici ticarətin strukturunda da əks olunmuşdur - xammal satışının prioritet inkişaf etdirilməsi; dünya bazarında xammala olan qiymətlərin səviyyəsindən asılılıq; ilk növbədə, emal sənayesi məhsulları idxal edilirdi.

Xarici ticarət - iqtisadiyyatın ən vacib sahələrindən biridir. Onun inkişafına iqtisadi, siyasi və digər aspektlərin integrasiyası, qlobalaşması və regionlaşması, ixtisaslaşması və standartlaşması prosesləri təsir edir. Buna görə də, hal-hazırda xarici ticarət fəaliyyətinin artırılması iqtisadi siyasət və inkişaf strategiyasının prioritetlərindən biridir.

Bu gün, Azərbaycanda bərqərar olan xarici ticarət fəaliyyəti modeli, hələ də xammal ehtiyatlarının ixraca istiqamətlənməsi və hazır məhsulların idxalı ilə xarakterizə olunur ki, bu da real iqtisadi artım və inkişaf üçün, beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yerin əldə edilməsi üçün müəyyən məhdudiyyətlər yaradır. İdxal və ixracın əmtəə strukturunu araşdıraraq (Cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Azərbaycanın İdxal-ixracın əmtəə strukturu

	2000	2005	2010	2012	2013	2014
İxracın strukturu	100	100	100	100	100	100
Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələri	4.0	7.0	1,06	0.43	0.73	0,36
Ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalı	3.3	3,04	2,8	3.5	3.7	3,9
Metallar, qiymətli metallar və onlardan istehsal edilmiş əşyalar	0.0002	0,0001	0,39	0.34	0.31	0,35

Mineral məhsullar	85.1	76,8	94,2	93.2	92.8	92,5
Kimya sənayesi məhsulları	3.3	3,03	0,68	1,25	0.8	1,2
Texta və sellüloz-kağız məhsulları	0.08	0,08	0,024	0.06	0.06	0,03
Digərləri	4.2	10	0,846	1,22	1.6	1,7
İdxalın strukturu	100	100	100	100	100	100
Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələri	42.5	45,2	43.6	41.9	42.1	40,1
Ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalı	18.9	5,48	18.7	14.9	14.6	17
Metallar, qiymətli metallar və onlardan istehsal edilmiş əşyalar	0.009	0,06	0.21	0.17	8.7	4,6
Mineral məhsullar	9.8	15,2	3,2	3.19	3.3	4,9
Kimya sənayesi məhsulları	9.2	4,37	10,1	11.3	10.3	11,2
Texta və sellüloz-kağız məhsulları	3.53	1,39	4,43	4.03	3.8	2,8
Digərləri	16.1	28,3	19,76	24.51	17.2	19,4

Mənbə: [91] «Azərbaycan rəqəmlərdə – 2014». Statistik toplusu. Bakı, 2014-cü, 2015-ci illər.

Cədvəl 4-ün məlumatlarından göründüyü kimi, xarici ticarətin ixrac yönümlü (xammal) və idxal yönümlü (maşınqayırma sənayesinin hazır məhsulları) strukturu vardır. Əmtəələrin maşın-texnika qrupunun idxalı 2014-cü ildə 40,1% (2005-ci ildə - 45,2%) təşkil edirdi, onun keyfiyyət strukturu isə dəyişilməlidir.

Bu ona görə baş verir ki, idxal əsasən, qısamüddətli və ortamüddətli istehlak tələbi mallarından, ərzaq məhsullarından, dərmanlardan və onların istehsalı üçün lazım olan komponentlərdən (idxaldan asılılıq) ibarətdir, «maşın və avadanlıqlar» qrupunda isə xüsusi çəkinin böyük bir hissəsi restoranlar, mağazalar, şəbəkə ticarəti üçün əldə edilən avadanlığın payına düşür.

Dəyişən birtərəfli struktur milli iqtisadiyyatın dünya bazarında xammala olan qiymətlərindən asılılığı nəzərdə tutur. Perspektivdə, sabit iqtisadi artımı təmin etmək mümkündür. Bu məsələnin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, XXI-ci əsrdə dünya bazarında müəyyən mövqelərin tutulması, hər şeydən əvvəl, yüksək texnoloji səviyyədə istehsal edilmiş əmtəə məhsullarının üstünlüyü ilə təmin edilir.

Bununla əlaqədar olaraq, aşağıdakıları təklif edirik:

➤ kiçik, orta və iri müəssisələrin kooperasiyasının təmin edilməsi və qapalı istehsal zəncirlərinin yaradılması yolu ilə müəssisələrin təşkilati

formalarının diversifikasiyasının aparılması; ümumdövlət innovasiya-investisiya prioritetlərini reallaşdırmaq imkanlarına malik aparıcı müəssisə və birliklərin dəstəklənməsi; elm-istehsal kooperasiyasının və ixracyönümlü innovasiyalı kapital və elmtutumlu layihələrin inkişaf etdirilməsi; sənaye-maliyyə integrasiyası, xüsusilə də dövlətlərarası səviyyədə;

➤ şəbəkə iqtisadiyyatının tərkib hissələrinin şaquli və üfqi integrasiya edilmiş istehsal - satış klasterlərinin formalaşması vasitəsi ilə tətbiqi, digər korporasiyaarası əlaqələrin inkişaf etdirilməsi;

➤ bazarların konyunkturası, onlarda milli (və/və ya birgə) əmtəələrin təklifi haqqında marketinq məlumatlarının yayılması, müsbət və mənfi marketinq və təşkilati strategiyalar haqqında təcrübə mübadiləsi, yerli məhsullardan istifadənin təşviqi və s. Bütün bunlar, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi şəraitində ixracın və idxalın əvəzlənməsinin aktivləşdirilməsinə kömək edəcək.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı işlərdə dərc olunmuşdur:

1. S.Z. Cəfərova. “Müasir şəraitdə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı və mahiyyəti, xarici iqtisadi fəaliyyətinin subyektlərinin təsnifləşdirilməsi”. Məqalələr toplusu “Milli iqtisadiyyatın problemləri”, II nəşr, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı-Elm, 2007 il

2. S.Z. Cəfərova. «İxrac potensialın inkişafı və idxal strukturun təkmilləşdirilməsi Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin strategiyasının əsas istiqaməti kimi». Tezis və materiallar 2011 il, «Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri» adlı beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu.

3. S.Z. Cəfərova. «Dünya bazarında müasir rəqabət qabiliyyətliyinin xüsusiyyətləri». AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, AR Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, AR İqtisadçılar İttifaqı “Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin inkişafı və yüksədilməsi” adlı beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Bakı, 2012 год

4. S.Z. Cəfərova. “İqtisadi əlaqələrin təsiri şəraitində Azərbaycanın rəqabətli iqtisadiyyatının formalaşmasının əsasları”. “Postsovet məkanında beynəlxalq münasibətlər və integrasiya layihələri” adlı beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Ukraina, Dnepropetrovsk, 2012 il

5.S.Z. Cəfərova. «Xarici iqtisadi əlaqələrin rəqabətə davamlı milli iqtisadiyyatın formalaşmasına təsiri». “Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafında davamlığın təmin olunması” adlı rollektiv monoqrafiya, 2013 il

6. S.Z. Cəfərova. «Müasir inkişafın əsas meylləri və onların milli iqtisadiyyatda əksi». “Rəqabətqabiliyyətlik şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı problemləri” adlı rollektiv monoqrafiya, 2014 il

7. S.Z. Cəfərova. “Azərbaycan xarici iqtisadi təşkilatlarda”. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti “Regional iqtisadi siyasət və kooperasiya münasibətlərin inkişafı” adlı beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Bakı 22 noyabr, 2014 il

8. S.Z. Cəfərova. “Azərbaycan Respublikasının rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasında İnnovasiya yönümlü məhsulların istehsalının gücləndirilməsi”. Elmi-praktiki jurnal «Інвестиції: практика та досвід», Ukraina, Kiev 2015 il, 3 nəşr.

9. S.Z. Cəfərova. “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin güclənməsi şəraitində idxaləvəzetmənin və ixracın aktivləşdirilməsi”. Elmi-praktiki jurnal “Elmi əsərlər toplusu”. Bakı, 2015 il, 2 nəşr

10.S.Z. Cəfərova. «Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliyi və qeyri-neft sənayesinin inkişafı», Elmi-praktiki jurnal «Xəbərlər». Bakı, 2015 il, 5 nəşr.

11. S.Z. Cəfərova. “Milli İqtisadiyyatın rəqabət qabililiyyətliyi və klaster təşkilində innovativ inkişaf”. Elmi-praktiki jurnal “Elmi əsərlər toplusu”. Bakı, 2016 il, 1 nəşr

**Пути повышения конкурентоспособности экономики
Азербайджана в условиях усиления внешнеэкономических
связей**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трёх глав, 9 параграфов, выводов и предложений и списка использованной литературы.

Во **введении** обоснована актуальность выбранной темы, степень её изученности в стране, сформулированы цели и задачи, определена теоретико-методологическая основа, научная новизна исследования, дана информация о применении результатов исследования.

В первой главе **«Научно-концептуальные основы конкурентоспособности экономики: теоретические и методологические основы»** были исследованы теоретические основы по вопросам сущности конкурентоспособности и, исходя из этого, изложен авторский подход по данной проблеме; проанализированы существующие методологии по оценке уровня конкурентоспособности страны.

Во второй главе **«Современное состояние развития и анализ факторов повышения конкурентоспособности экономики Азербайджана в условиях усиления ВЭС»** выявлены сложившиеся тенденции развития экономики и обоснованы вопросы экономической безопасности при импорте и распространении новых технологий, проблемы экспортного контроля в повышении конкурентоспособности страны.

В третьей главе **«Пути повышения конкурентоспособности экономики Азербайджана в условиях усиления ВЭС»** обоснована необходимость усиления инновационной составляющей при формировании устойчивых конкурентных преимуществ, и, исходя из выявленных преимуществ конкурентоспособности национальной экономики, предложены схемы организации кластера её инновационного развития.

В заключительной части работы даны выводы и рекомендации, полученные в результате проведённого исследования.

Samira Zafar Jafarova

Ways to improve the competitiveness of the Azerbaijani economy in context of increasing foreign economic relations

SUMMARY

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The relevance of the theme is determined in the **introduction**. Also the degree of scrutiny of the problem, goal and objectives of the research, scientific novelty and practical significance of dissertation, as well as approbation of the study are formulated in the introduction.

The **first chapter** of the thesis "Science and conceptual basis of economic competitiveness: theoretical and methodological foundations" is devoted to revealing of theoretical foundations of the essence of competitiveness and, on this basis, sets out the author's approach on this issue; analyzes existing methodologies to assess the country's competitiveness.

In the **second chapter**, "The current state of development and analysis of the factors increasing the competitiveness of the Azerbaijani economy in context of increasing foreign economic relations", the author revealed prevailing tendencies of development of economy and analyzed issues of economic security for import and distribution of new technologies, and the problems of export control to increase the competitiveness of the country.

In the **third chapter**, "Ways to improve the competitiveness of the Azerbaijani economy in context of increasing foreign economic relations", the author proves the necessity of strengthening the innovation component in the formation of a sustainable competitive advantages, and, on the basis of the identified benefits of competitiveness of the national economy, proposes the schemes of the cluster organization of its innovative development.

The most important methodological and practical results of the study and scientifically grounded proposals are summarized in **conclusion**.

Əla növ kağız, formatı 60x84 -¹/₁₆
Tiraj 100 nüsxə